

שוני עדתי – מטריד או אתגר תרבותי?

רשימה שפורסמה ב"מעריב" ביום י"ח באייר תשל"ז 6.5.1977

ביום ד' אייר הפך ג. בנימין במדורו את הקפה שלו על שר החינוך והתרבות אהרן ידלין בגלל דברים שאמר השר בכנס מחנכים ואשר צוטטו בכלי התקשורת. תגובתו של בנימין גלאי, הגם שמסקנותיה נכונות, נודף ממנה לעתים ריח של פטרונויות ואף חוסר-ידיעה אינו חסר בה. אי-אפשר שלא להעריך את אומץ לבו, שלא ראה בנושא פרה קדושה שבאפנה, יצא חוצץ ואמר בכנות דברים שעם לבו, אך יש נקודות במאמרו שהמשכן הטבעי כמעט מוביל אל המשפט "כמה מידידיי הטובים ביותר הם...".

הדברים כאובים וחשובים מכדי לפטור אותם כפיליטון, ועל כן נתייחס אליהם לפרטיהם. וקודם כל, הבהרת כמה מושגים.

בנימין גלאי קרא לרשימתו **דיואן מזרחי-מערבי**, ומכאן שהוא מכיר היטב את גלגוליו של המושג **דיואן** ואת מקומו של זה בספרותנו. הדיואן, שהוא נחלת כמה מעדות המזרח בישראל, אינו רק ספר שקוראים בו. זה הוא ספר **ששרים** בו, וכך הוא חי יותר מכל ספר אחר. הכינוי "עם הספר" ניתן לנו בצדק, שכן כל ילד יהודי היה יודע ספר מגיל רך, אך כינוי זה מתאים במיוחד לעדות המזרח, שבהן כל גבר שר מן הספר כל חייו, הן בבית הכנסת והן בבית, בדיואן.

ומכאן אל המושג **פולקלור**. זה הומצא ב-1846 ומשמעו "ידע-עם", אך בעת האחרונה הוא סובל מפיחות חמור בעולם כולו, שכן עם השנים נוסף לו טעם לגנאי, וזאת משתי סיבות ברורות: ראשית, המוזיאליזציה שלו, כלומר כליאתו במוזיאונים, הפסקת התפתחותו והפיכתו למוצג מת; שנית, מסחורו עלי ידי הפיכתו לאטרקציה תיירותית. בארץ סבל מושג זה מלגלוג כבר לפני עשרות שנים כאשר גונו הניסיונות ליצור כאן תרבות עממית חדשה, בעיקר בשדה הזמר והמחול, והודבקה להם תווית של יצירה "מלאכותית", כביכול יישוב הנגב והפרחת השממה הם ניסים "טבעיים". היו בארץ ניסיונות כנים ומוצלחים ליצור אמנות עממית ולצידם הייתה אמנות מסורתית אמיתית אשר או שנשתמרה בפינתה מבלי לזכות להד או שהתמסחרה והגיעה להמונים ברמה של המכנה המשותף הנמוך ביותר, כמקובל בתרבות ממוסחרת. מכאן שגם בארץ המושג פולקלור אינו מן היותר נערצים, ואפשר להבין מדוע, שכן מבלי לחקור ולחפש, כאשר נתקלים בממוסחר או בתיירי, לא נותר אלא לזלזל בו וכך שופכים את הילד עם המים.

אלא שמורשת יהדות המזרח היא דבר שונה לחלוטין. מה שבנימין גלאי מתעקש לכנות בשם פולקלור אינו אלא בחלקו הגדול ספרות כתובה, שנהוג לזמרה ובכך היא חיה יותר מכל ספרות נקראת. שירת יהודי המזרח היא המשך ישיר לפיוט של תור הזהב בספרד, למעשה המשך יחיד של תור זהב זה. בעוד אשר הפיוטים הועלו על הכתב, הלחנים נמסרו במסורת שבעל-פה מדור לדור ויש בהם שפע של השפעות והתחדשויות. ואם טוען בנימין גלאי כי יהדות המזרח אין לה שלום עליכם ואיזיק מאנגר משלה, הנה יש לה שלום שבזי, אשר כתב עברית, ערבית וארמית גם יחד. אין טעם לערוך השוואות שאינן לכבוד אף אחד מן המושווים, שכן כל אחד יחיד בגדולתו. אך אם נגרר לכך גלאי, לא אטעה אם אזכיר לו כי שבזי הוא ללא ספק גדול הספרות העברית במאה ה-17 ואולי גדול המשוררים העבריים בין עמנואל הרומי לביאליק.

אם טוען גלאי כי מקומו של הפולקלור במוזיאון, הוא צודק בכך מנקודת ראותו, שכן הוא רואה בפולקלור דבר מת, ובכך אכן הדביק תווית של גנאי למושג ולמושאו. אך שירת יהודי המזרח היא אמנות חיה וגם בתרבות הישראלית היה ויהיה לה מקום חשוב.

מושג אחר שנודף ממנו טעם לגנאי ברשימתו של גלאי, והפעם בצדק, הוא המושג לוואנט. אך לוואנט במובן התרבותי איננו מזרח שרשי. לוואנט הוא מזרח המחקר מערב בדרך שטחית, ומכאן מגוחכת. לוואנט הוא גינונים ללא שורשים, ללא תרבות. אל גינונים לוואנטיניים יידחף בהכרח מי שנאלץ בתוקף נסיבות כלשהן לנטוש את

תרבות ביתו השורשית ולחקות תרבות לא לו, ועל כך להלן. בית מבוסס מבחינת מורשתו התרבותית דתית, שיש בו רצף של התפתחות אורגנית, אינו נזקק לגינונים לוואנטיניים.

אשר לדוגמה הקנדית של בנימין גלאי, זו אינה תופסת כלל בארצנו, שכן בשונה מקנדה, וגם מארה"ב, אומות חדשות יחסית המורכבות מיוצאי עמים רבים, אנו עם אחד עתיק המתקבץ מחדש והוא בעל לשון עתיקה אחת שהיא גם לשונו המשותפת כיום, וכן יש לו ערכי תרבות משותפים רבים יותר מאשר שונים. אצלנו אין מדובר על ריבוי לשם פיצול, אלא על ריבוי לשם אחדות, שבה כל אחד מוצא את מקומו תוך שוויון ערך ותוך שוויון הזדמנויות. וכאן הכרח לציין בקצרה קווים לתולדותיו התרבותיים של היישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל. איש לא יוכל להכחיש כי את המסד למסד הישראלי הניחו החלוצים שעלו ממזרח-אירופה בעליות הראשונות. כאשר בראשית תקופת המנדט הבריטי, בשנות העשרים, עוצבו מוסדותיו של היישוב העברי בארץ – הפוליטיים, המשפטיים, החינוכיים והתרבותיים – הם עוצבו לפי אמות-מידה של חלוצים אלה. הם היו אז "הגל החדש", מהפכני, מלא מרץ ורעיונות.

אנשי "היישוב הישן", ספרדים ואשכנזים כאחד, נותרו בשוליים או מאחור. עולים מארצות המזרח השתלבו כך או אחרת, אך הקו המרכזי היה של תרבות מזרח-אירופה, ואין תימה. העלייה הגרמנית של שנות השלושים השלימה ממסד זה גם מבחינה תרבותית וכך היו לנו תיאטראות דוברי עברית במבטא רוסי כבד ותזמורת וקהל קונצרטים דוברי גרמנית, והוא הדבר בכוחות הוראה וכתביבה, בתחנת השידור ובכל התרבות התקנית של "היישוב". לצד אלה הייתה תרבותם של עדות יוצאי אזור הים התיכון והמזרח הקרוב בבחינת תוספת צבעונית, "חיננית", ועוד שמות-תואר מעין אלה המעידים על קנה-מידה אוהד וסלחני וממילא משקיף מלמעלה למטה, פטרוני. בודדים טרחו להכיר תרבות זו מקרוב, ואלה הכירוה כערכה.

הפיצול ההיסטורי ביהדות למזרח ומערב, לאשכנזים וספרדים, הוא, כידוע, צעיר לימים יחסית, בן כמה מאות שנים בסך הכול, ואולי דווקא משום כך הוא כה מכאיב ומרגיז. רוב המורשת שבכתב משותפת לכל עדות ישראל ורק זו שבעל-פה – והיא המכרעת בגישה שטחית – שונה יותר מעדה לעדה. שוני זה יכול להיתפש בשתי דרכים מנוגדות – כמטרד או כהזדמנות, ככורח או כעושר. מי שמחזיק עדיין בתפישה ה"ממלכתית" הבן-גוריונית מראשית שנות החמישים של "כור היתוך" מהיר, יהא מגוון זה עבורו בבחינת מטרד וכורח. מי שמאמין, כמו כותב שורות אלה, בפלורליזם במובן של גיוון תוך אחדות, יהא זה בשבילו שפע והזדמנות ליצור תרבות מגוונת ועשירה בארץ.

ה"שבר הגיאולוגי" שנגרם לעדות שלמות בישראל בכך שעם בואן ארצה נאלצו להפוך את כל מושגיהן ואורחות חייהן מצא את ביטויו בתרבות בכך שמסורת הבית הייתה דבר אחד ובית-הספר לימד תרבות אחרת, ללא איחוד או איחוי, ולו חלקי לפחות, בין השניים. כיוון שבית-הספר הזדהה עם ה"ישראלי", ה"מודרני" וה"תרבותי", החלו ילדיו של דור שלם להתבייש בתרבות הבית.

גם אם לא כל מה שמצוי באותן מסורות ראוי להצטרף אל התרבות הישראלית המתהווית, איש לא ניסה אובייקטיבית לבחון זאת ולבור את הטוב והראוי. ודאי שלא נצפה בארץ להמשך אורחות חיים מזרחיים מבחינת חיי החומר. ישראל היא מדינה מודרנית, מתועשת. את מקום הטבון תפס התנור החשמלי ואת מקום החמור – המכונית והטרקטור. אך אם לא נערב בטעות ציוויליזציה טכנולוגית עם תרבות, אין כל סיבה שלא לחיות באורח חיים מערבי תוך שמירה על תרבות מסורתית ממזרח וממערב גם יחד.

לשמירה ולטיפוח של מסורות תרבות אלה יש לפחות שני היבטים חשובים. ראשית, הצגתן במקומן וערכן הנכון זוקפת קומתה של מחצית העם בישראל, שההכרח להזדהות בבית-הספר רק עם מה שזר לו בבית היה בשבילו משבר אמון והביאו לדיסאינטגרציה תרבותית-אישית. שנית, לתרבות הישראלית המתפתחת כאן חשובה מסורת זו לפחות כמו האחרות המקובלות יותר כ"זרם המרכזי" של היישוב העברי בארץ-ישראל עוד מתקופת הטרם-מדינה.

מכאן שהדברים שאותם קורא שר החינוך לעשות, טוב להם שהיו נעשים לפני עשרים שנה ויותר. אם לא התפנינו לכך במוסדות התרבות שלנו, בא כיום השוק ומצביע על כך לפי דרכו – להקות של "פופ" מזרחי צומחות כפטריות אחר הגשם, ויש להן קהל, אלא שאין זו התרבות האמיתית, המקורית. אלה פירורים מאותה תרבות כפי שהם משתקפים בראי ה"פסטיבלים המזרחיים" למיניהם של רשות השידור ושל גופים מסחריים, וזו אכן לוואנטיניזציה של החומר היפה הזה. מה חבל ! הגיע הזמן על כן לתת לספרות מורשת זו את מקומה הנכון תוך כיבודה ובדלת הראשית ולפי קנה-מידה תרבותי ולא מסחרי.

ודאי וודאי שיש מקום לתיקון עיוותים עובדתיים בספרי הלימוד, וטוב שנתבשרנו כי הדבר הולך ונעשה. דוגמה אישית: בבית הספר העברי הטוב שבו למדתי לימדוני בהרחבה את קורות הביל"ויים, וטוב שכך. שלושים איש היו עולי ביל"ו, כמחציתם ירדו וכמחציתם נשארו בארץ. אך מדוע לא לימדוני כי באותן שנים ממש התרחשה עליית יהודי תימן ארצה, זו שנתכנתה "אעלה בתמר" (אכן בשנת תרמ"ב) – מאתיים עלו ארצה ומאתיים נשארו בה, איש לא ירד...

ועוד הערה אישית: מקובל עכשיו לחפש שורשים (אופנה אמריקנית אחרונה, כידוע), אישיים וקולקטיביים כאחת. כיליד הארץ ובן ליוצאי אירופה, מה הם שורשיי? אם לא אסתפק במה שנמסר לי בבית הספר העברי – אותה שכבה דקה של תרבות ישראלית צעירה מחד, ומאידך הבסיס העתיק של ישראל-סבא – אם לא אסתפק באלה ואחפש שורשים של מסורת ישירה, דומני כי לא בעיירה של הוריי הייתי רוצה למצוא אותם, ודאי שלא רק שם. קרובים אלי יותר הלשון, התמליל, והנעימה של שירת המזרח. ואם אני מוצא, למשל, שיר של אברהם אבן-עזרא מושר בלחנים שונים אצל עדות שונות, מאמסטרדם ועד הודו, ואצל כולן הוא חלק אורגני מהווי חייהן ולא "תוצרי תרבותי" לצרכי הבמה, כל אלה הם חלק מתרבותי, מאוצר התרבות של ישראל החדשה ויש רק לעשות כדי לשלב אותם או את חלקם בעשייה התרבותית והחינוכית שלנו.

לסיכום, ריבוי בתוך אחדות יכול לאפשר הקניית ערכי יופי וזהות של כל התרבויות של כל עדות ישראל לכל אחד מבני כל אחת מהן, כלומר לכל ישראלי. תרבותנו תהיה הסך-הכול של מה שנבחר להעביר, למסור ולטפח, אך זו בחירה מתמדת מתוך השפע כולו, אשר כל דור חייב לעשותה, ודאי וודאי דורנו.